

grammatique des Grecs en Égypte. Paris, 1969); W. Peek (*Epigramme und andere Inschriften aus Lakonien und Arkadien, Sitz. Heid.*, 1971(2); *Griechische Vers-Inschriften aus Thessalien, Sitz. Heid.*, 1974(3); *Griechische Versinschriften aus Kleinasien*. Wien, 1980); P. A. Hansen (*Carmina Epigraphica Graeca I-II*. Berlin, 1983-1989), y R. Merkelbach y J. Stauber

(*Steinepigrammen aus dem griechischen Osten*. 5 vols. Stuttgart, 1998-2004).

Niki Tsatsaki

Archaeological Museum of Rethymnon
ntsatsaki@yahoo.gr

DRAGO, Anna Tiziana

Aristeneto. Lettere d'amore

Introducció, traducció i comentaris a cura d'A.T.D.

Lece: Pensa Multimedia, 2007, 656 p.

ISBN 978-88-8232-550-3

En aquest volum, juntament amb el text grec i la traducció italiana de les *Lletres*, d'Aristènet, Anna Tiziana Drago exposa el resultat de la seva recerca efectuada a l'entorn d'aquest epistolari. Algunes aportacions ja havien vist la llum anteriorment en articles publicats en revistes especialitzades. La distribució dels continguts fa del llibre una eina vàlida, tant per al lector que s'acosta per primer cop a aquest autor menat per la curiositat cultural, com per a l'especialista que cerca una font de dades rigorosa i de gran utilitat.

Calia, potser ja amb una certa urgència, publicar una edició d'Aristènet amb un comentari literari *in extenso*, deixant en segon terme els problemes de crítica textual, que han estat tractats a bastament ja des de les quatre edicions de Mercier publicades a França al segle XVI i, de forma sistemàtica, en cadascuna de les edicions que han anat apareixent en els quatre darrers segles.

D'acord, doncs, amb el seu objectiu, Drago renuncia a la confecció d'un apartat crític revisat i treballa sobre l'edició més recent, la de Vieillefond (Paris: Les Belles Lettres, 1991). Els seus esforços es concentren en la traducció i en la redacció d'un comentari exhaustivíssim sòlidament fonamentat que se centra en la tradició de

la tòpica amatòria grecolatina i el seu reflex en l'obra.

Els continguts es distribueixen de la manera següent: introducció (p. 7-77); text amb traducció i comentari (p. 78-616); índex de sigles i abreviatures bibliogràfiques (p. 617-619); bibliografia (p. 620-638); índex de noms, temes i tòpics (p. 639-647); índex de termes grecs i llatins discutits (p. 648-650), i índex de passatges discutits (p. 651-656).

La introducció es divideix en tres capítols. El primer, «Tradizione manoscritta, edizioni e traduzioni» (p. 7-15) ofereix al lector una posada al dia de l'*status quaestionis* des del punt de vista de la crítica textual, una descripció codicològica del manuscrit únic i una història breu de les vicissituds que dugueren el còdex esmentat des del monestir de San Nicola di Casole, a Otranto —on fou trobat per l'humanista hongarès Ioannes Sambucus—, fins a la impremta de Plantinus, a Anvers, on se n'imprimí l'*editio princeps*.

Al segon capítol, «Il problema dell'attribuzione» (p. 16-36), l'autora sintetitza la discussió a l'entorn de l'atribució de l'epistolari a l'enigmàtic Aristènet. De fet, però, va molt més enllà del que s'enuncia al títol: Drago s'endinsa en la problemàtica del gènere i aborda la qüestió de la rela-

ció d'aquesta obra amb l'epistolografia de ficció coneguda (Alcífron, Filòstrat, Elià i Teofilacte Simocata). L'argumentació s'enceta a propòsit del nom mateix de l'autor, Aristènet, que és, en realitat, el nom del remitent de la primera carta, i alhora un nom parlant vinculat semànticament amb el contingut mateix de la lletra, segons una de les convencions del gènere. Així, un tal Aristènet, «el millor lloador», fa una lloança excel·lent de la seva amada Lais i l'adreça al seu destinatari Filocal, «l'amic de la bellesa». El nom de l'autor resta, doncs, fermament associat a la primera carta de l'epistolari, fet que ha promogut ja des dels primers comentaristes una llarga discussió. Drago ens en dóna un resum a partir dels treballs de Lesky, Mazal, Arnott i Zanetto, fonamentalment.

En aquest capítol, hi aborda també qüestions que entren de ple en la crítica literària. De fet, Drago comenta i matisa algunes de les aportacions recents d'Arnott, Gallé i Zanetto, prenent partit per les tesis del darrer. En efecte, Drago, seguint Zanetto, advoca per la llibertat creativa del nostre autor com a explicació per al trencament de determinades convencions del gènere que trobem a l'obra. Tanmateix, evita ampliar innecessàriament la informació sobre l'epistolografia i ho fa encertadament, al nostre entendre, car això donaria a la introducció una extensió innecessària i allunyaria el lector del propòsit inicial. A efectes de suplir aquesta ommissió, ofereix una bibliografia comentada exhaustivament a la nota 55 (p. 19-20).

El tercer capítol de la introducció, «Allusione e intertestualità: la genealogia delle Lettere» (p. 36-77) pren un altre rumb. Hi trobem compendiaades les conclusions més rellevants que Drago ha pogut extreure de l'estudi que ha fet d'Aristènet durant els últims anys. És, per tant, una aportació molt més personal i menys condicionada per la tradició exegètica. Pren en consideració aspectes que han estat negligits anteriorment, partint de l'anàlisi de la relació entre l'obra i el seu context des del

punt de vista ideològic. Aquest enfocament li permet d'abordar un dels punts en què el treball de Drago se'ns revela més innovador; ens referim a la qüestió de la intertextualitat conceptual, és a dir, la relació entre l'obra i els seus referents hipotextuals, entesa no com un mer artifici formal, sinó com un diàleg que s'estableix entre el text i la tradició secular sobre la qual es fonamenta. En aquest aspecte, parteix d'algunes de les tesis d'Arnott i aprofita la feina exhaustiva de recerca de fonts iniciada pels editors humanistes i culminada en l'*apparatus fontium* de Mazal, publicat en l'edició teubneriana. Drago, però, porta l'anàlisi a un estadi molt superior. No únicament es planteja la qüestió de les fonts, sinó també el sentit que adquireixen les abundants al·lusions i imitacions en el nou context literari i contextual creat per l'autor. L'autora, doncs, demostra l'existència d'un criteri unitari en el sistema de relacions intertextuals a un nivell ideològic i metaliterari que cohesiona l'obra. Aquesta coherència aporta unitat al corpus i advoca per la seva qualitat.

Drago, en resum, és prou convincent a l'hora de descriure el sentit que té aquesta mena de creació literària en el seu context ideològic i ens demostra com les citacions dels autors clàssics descontextualitzades apareixen perfectament imbricades en un nou hipertext que constitueix una autèntica creació literària, la qual cosa ens allunya de la idea de plagi i sargit textual que la tradició exegètica havia posat de manifest com si fos l'únic criteri compositiu del nostre autor.

L'anàlisi de la recepció de la tòpica amatòria en els diferents aspectes que presenta (dramàtic, retòric, satíric, etc.) és un altre dels aspectes que cal valorar. Drago escruta tota la història de la tòpica amatòria a la recerca de possibles referents hipotextuals que no hagin estat detectats per no basar-se en coincidències literals. Per aquesta via, Drago entra en el camp on demostra haver treballat amb més exhaustivitat. Tracta d'establir una genealogia literària interrelacionant gèneres i èpoques diverses de la tradició grega i amb exemples abundants

d'autors llatins. En aquest punt, Drago ens ofereix una introducció al que desenvoluparà amb gran detall en el comentari a cada carta.

La informació està exposada de manera clara, concisa i precisa, i permet fer una apreciació còmoda i ràpida dels diferents aspectes que va desgranant. Les notes a peu de pàgina, copioses i ben documentades, permeten d'ampliar tots aquells punts que no poden ser tractats amb detall, car les múltiples ramificacions temàtiques i conceptuals que suscita la lectura d'un text com el d'Aristènet han de ser abordades de forma individualitzada en el comentari a cada passatge. Així doncs, Drago remet als diferents passos comentats en detall, i/o a bibliografia especialitzada, mitjançant citació completa per a les referències puntuals i abreujada quan remet a la bibliografia al final del volum.

El text grec editat per Drago és, com ja hem dit, el de l'edició de Vieillefond, sense aparat crític. La crítica textual, doncs, resta al marge d'aquesta edició comentada (si n'exceptuem el breu apunt a l'inici de la introducció). Tanmateix, al comentari, discuteix alguns dels problemes textuais que la mala qualitat del *codex unicus* planteja, bo i remetent a la tradició exegètica, curulla de propostes d'esmena. Drago ha fet bé, al nostre entendre, de no entrar a ponderar sistemàticament les copiosíssimes aportacions en el camp textual, car aquesta hauria estat una altra tasca, d'altra banda ja duta a terme per Rafael Gallé Cejudo, i hauria desviat Drago del seu objectiu principal: el comentari, ric i exhaustiu, de l'obra, des del punt de vista de la història de la literatura.

Cada carta va seguida de la traducció italiana i del comentari corresponents. Aquest criteri de paginació dificulta la lectura seguida del text, ja sigui l'original o la traducció italiana. Tanmateix, és una bona opció si tenim en compte que el lector ja disposa d'edicions recents per fer-ne la lectura sense entrebancs.

Pel que respecta a la traducció, cal tenir en compte que la versió italiana de Drago

no és la primera i, a més, la de Zanetto és força recent. Drago, però, ens ofereix una traducció molt ajustada a l'original, la qual cosa la fa molt diferent de la de Zanetto, qui es permet més llibertat en la fraseologia i la interpretació. La versió de Drago està concebuda com una invitació a la lectura de l'original, mentre que la de Zanetto, més esteticista, cerca el gaudi més gran del lector en la lectura del text italià (tot i que es presenta a doble pàgina acarat amb l'original).

La lectura del comentari és còmoda i àgil. Cada ítem és introduït per la numeració que remet a la línia del text grec, i evita de transcriure passatges textuais en els *lemmata*. Els apunts de crítica textual estan argumentats, sovint remetent a *loci similes*, en coherència absoluta amb l'enfocament metodològic del comentari en conjunt, basat en les relacions d'intertextualitat i en l'ús de *tópoi*. Aquesta és una bona alternativa, creiem, a l'aparat crític tradicional a peu de text. Totes les referències a fonts literàries i a bibliografia figuren integrades al text, sovint entre parèntesis. No hi ha notes a peu de pàgina al comentari. També s'hi empren les referències creuades.

En els comentaris, hi analitza individualment l'ús de cada al·lusió, de cada tòpic, a la recerca de la funció literària que compleixen en el passatge, en el marc més general del text i del context, com també dels engranatges que posen en moviment l'obra com a sistema orgànic. Aquest plantejament permet fer una lectura a diferents nivells, des del més superficial, que s'accontenta amb l'anècdota i la facècia, fins al més profund, que només s'entén en tota la seva dimensió si es participa del codi d'intertextualitat i del teixit ideològic i semàntic. Drago cerca de descriure el joc metaliterari que Aristènet planteja com un repte al lector cultivat de la seva època, però també de qualsevol altra. Un joc del qual, per tal de participar-hi, el lector ha de conèixer les regles, és a dir, n'ha de compartir el codi a què ens referíem. Drago ha fet un esforç meritori i ha desgranat cada motiu, cada detall, i n'ha establert el mapa literari que permet al lec-

tor de moure's per un text que, més enllà de l'anècdota narrada, més enllà de l'exercici d'estil, és una invitació a descobrir les múltiples complicitats que l'autor vol establir amb el lector.

Interessantíssims són, al nostre entendre, els exemples d'intertextualitat no formal entre patrons còmics i elegíacs, tant grecs com llatins. Precisament l'estudi de la incidència eventual de temes i motius divulgats per autors com ara Plaute i Propèrce ens obre un nou camí per recórrer. D'ara endavant, caldrà, a parer nostre, abordar de forma sistemàtica la qüestió de la influència dels clàssics llatins en la literatura imperial grega, difícil d'escrutar per dos motius: l'actitud resistencialista dels autors, que, en un intent de recrear un món grec ideal, obvia qualsevol referència a la presència romana, i la diferència de la llengua, que emmascara les relacions d'intertextualitat. Drago és, doncs, una autèntica pionera en aquesta via.

Prenent en consideració el fet que l'epistolari d'Aristènet és literatura bastida sobre la tradició i, com a tal, adreçada a lectors que coneixen i que comparteixen un

mateix univers referencial, l'«*affettazione scholastica*», en paraules de Drago, ha de ser entesa com una manipulació dels registres literaris amb una intenció irònica intel·lectualista. En resum, i valorant el llibre de Drago sobre els fonaments de la tradició exegètica a l'entorn d'Aristènet, podem afirmar que tenim per primer cop una edició comentada d'aquest autor que ens permet de situar-lo en la història de la literatura grega i de la tradició clàssica en la seva justa mesura; de valorar-lo amb criteris més objectius sobre la sòlida base de la genealogia literària proposada. Sens dubte, aquesta edició comentada de l'epistolari d'Aristènet serà, a partir d'ara, una eina indispensable per a qui cerqui un coneixement en profunditat, no només d'aquest autor, sinó també de l'epistolografia grega de ficció en tota la complexitat que presenta.

Joan Pagès Cebrian

Universitat Autònoma de Barcelona

CORBIER, Mireille i GUILHEMBET, Jean-Pierre (dir.)
L'écriture dans la maison romaine
 París: De Boccard, 2011, 426 p.
 De l'Archéologie à l'Histoire
 ISBN 978-2-7018-0314-2

El volum reuneix els treballs d'un col·loqui internacional organitzat per l'USR 710 del CNRS, que, sota la direcció de M. Corbier i J.-P. Guilhembet, aplega un total de dinou capítols a càrrec d'eminentes especialistes de diversos països (el Regne Unit, els EUA, França, Espanya, Itàlia, Suïssa i Tunísia) sobre la temàtica de què tracta.

Quan es parla d'inscripcions, tots sabem que les que omplien els espais públics i les necròpolis, gravades sobre materials durables com ara la pedra o el bronze, s'enduen la part del lleó. L'estudi de l'escriptura din-

tre dels espais domèstics ha atret una atenció menys àmplia, però no per això és mancada de tradició, segons destaca la mateixa M. Corbier a la presentació de l'obra que ressenyem aquí (p. 7-46). Aquestes planes que obren el llibre són tota una declaració d'intencions i programàtica. En destaquen el que aporten els diferents autors sobre els múltiples aspectes que són il·luminats gràcies als escrits sobre objectes i estructures arquitectòniques i ornamentals de les cases romanes, que corresponen, però, a cases benestants. Ben sucoses són les